www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

Research Article / Araştırma Makalesi

Sanayileşme Sürecinde Yeni Bir Adım: İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

A New Step in the Industrialization Process: The Second Five-Year Development Plan (1968-1972)

Mustafa Salep*

Abstract: The Second Five-Year Development Plan (1968-1972) was completed in 1967, marking the culmination of the First Five-Year Development Plan and subsequently receiving legal sanction. While the subject of planning in development has been raised at various times, it gained significant traction primarily from the latter half of the 1950s onwards. Concrete steps towards planning were taken post-1960, including the establishment of an organization to oversee planning affairs, with the employment of foreign experts in this organization. As a result of these developments, the First Five-Year Development Plan was completed in 1962 and implemented from 1963 onwards. This Plan made assessments and set targets concerning all sectors. Governments that came into power during this five-year period endeavored to achieve the goals outlined in the Plan. Concurrently, all segments of society rallied around the necessity of planning during this period. The Second Five-Year Development Plan holds significant importance in sustaining planning efforts. The fact that the Second Five-Year Development Plan was adopted by a single political party in power indicates the acceptance of planning as a state policy. The selection of the Second Five-Year Development Plan as the subject of this article aims to analyze the necessity and continuity of planning in the development cause. Considering industrialization as a primary goal in development plans, it is imperative to evaluate various factors such as population growth and its distribution in sectors. The impact of the Second Five-Year Development Plan on short and long-term programs, as well as the status of goals and reaching them, has been assessed within the framework of primary resources.

Structured Abstract: Following the interruption of peace negotiations in Lozan after the War of Independence, the Izmir Economic Congress convened during this interim period and decisions were made to strengthen the national economy. Negotiations resumed in Lozan, culminating in the signing of the Treaty of Lausanne on July 24, 1923, whereby Turkey's independence was recognized by Western powers. State leaders, understanding the necessity of complementing political independence with economic independence, began efforts across all sectors of the economy, from agriculture to industry. The state played a leading role in the country's development and the determination of economic policies. In line with the goal of industrialization, the First Five-Year Industrial Plan was completed and implemented in 1934, focusing solely on the industrial sector. While this plan was directed only towards industry, it marked a significant beginning towards planning becoming a state policy. Implementation of plans covering all sectors began in the 1960s.

The subject of our article, the Second Five-Year Development Plan (1968-1972), represents the second implementation phase of comprehensive planning in development. Political parties frequently expressed their views on planning, especially in the 1950s, and discussed planning on various platforms. After the adoption of the 1961 Constitution, emphasis was placed on planning in development, under the leadership

* Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, Develi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Kayseri University, Develi Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of History
ORCİD 0000-0001-6560-7629
mustafasalep@kayseri.edu.tr

Cite as/ Atıf: Salep, M. (2024). Sanayileşme sürecinde yeni bir adım: İkinci beş yıllık kalkınma planı (1968-1972). *Turkish Studies, 19*(4), 1805-1825. https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.76097
Received/Geliş: 15 April/Nisan 2024
Accepted/Kabul: 25 December/Aralık 2024
Published/Yayın: 30 December/Aralık 2024
Checked by plagiarism software

CC BY NC

of the newly established State Planning Organization, which included foreign experts. The First Five-Year Development Plan (1963-1967) was prepared and implemented. Coalition governments were in power during the preparation of the First Five-Year Development Plan, and after coalition governments, the AP Government assumed responsibility for its implementation. The Second Five-Year Development Plan was prepared by the AP Government and executed until 1971.

Although state institutions and officials led the preparation of the Second Five-Year Development Plan, the private sector, civil society organization representatives, and experts from different fields contributed through established commissions. This indicates that a participatory approach prevailed in the formulation of the plan. The single-party government facilitated quick resolution of any issues that might arise during plan implementation. Goals and performance under the First Five-Year Development Plan influenced the preparation of the Second Five-Year Development Plan and the determination of its objectives. Based on these fundamental data, all aspects of the country's economy during 1968-1972 provided a foundation for new objectives. Sectoral distributions were also reassessed in line with development goals.

The development rate was set at 7% in both the First and Second Five-Year Development Plans. While the objectives for sectors differed slightly in the Second Five-Year Development Plan, both plans aimed at industrializing the country. As part of development goals, the aim was to decrease the share of agriculture and increase the share of industry within the gross national product. Unlike the First Five-Year Development Plan, the Second aimed to decrease the share of public investments and increase private sector investments. Private sector investments were encouraged during this period. Alongside investments, the goal was to increase employment opportunities and eliminate unemployment. Transferring some workers from the agricultural sector to the industrial sector was also an objective. Urbanization due to investments and industrialization was another focus of the plan. A significant portion of those migrating from rural areas to urban centers began working in the industrial sector. This facilitated their involvement in various civil society organizations, including labor unions, advocating for their rights and monitoring working conditions and wages, similar to workers in Western countries. All issues related to industrialization were among the most important agendas of both development plans and government programs.

The necessity of planning for development was widely accepted by all segments of society during the formulation of the Second Five-Year Development Plan. Discussions in parliaments showed consensus among members of different parties on the necessity and obligation of the plan. Debates primarily focused on whether the plan's objectives could be achieved, the impact of population growth on plan objectives, and living conditions within the framework of inflation. On the other hand, the emphasis on private sector investments during the Second Five-Year Development Plan period prompted criticism. Although such criticism was raised, the concept of development through cooperation between the public and private sectors was accepted as a suitable method given the economic conditions of the time. Despite all these debates, it is understood that the targeted average development rate of 7% was achieved during the Second Five-Year Development Plan period. While the goals set for the industrial, agricultural, and construction sectors were not fully achieved, targets for services, transportation, and other sectors were met. The Second Five-Year Development Plan (1968-1972) underscored the critical importance of planning in Turkey, where the development cause was deemed paramount. Ultimately, the plan served as a basis for subsequent five-year development plans.

Keywords: History of the Republic of Turkey, Development, İndustrialization, İnvestment, 1968-1972, Süleyman Demirel, Justice Party Government

Öz: İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın son uygulama yılı olan 1967'de tamamlanmış ve yasal dayanağa kavuşturulmuştur. Kalkınmada planlama konusu, çeşitli zamanlarda gündeme gelmiş olsa da ağırlıklı olarak 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren tartışılmaya başlanmıştır. 1960 sonrasında ise planlama konusunda somut adımlar atılmış, planlama işlerini yürütmek üzere bir teşkilat kurulmuş ve bu teşkilatta yabancı uzmanlar da istihdam edilmiştir. Bütün bu gelişmeler neticesinde Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1962 yılında tamamlanarak 1963'ten itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Bu Plan, bütün sektörlerle ilgili tespitlerde bulunmuş ve hedefler ortaya koymuştur. Bu beş yıllık süreçte iktidara gelen hükûmetler plandaki hedeflerin gerçekleştirilmesi için mücadele etmişlerdir. Aynı dönemde, planlamanın gerekliliği konusunda bütün kesimler aynı fikir etrafında toplanmıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, planlamanın sürdürülmesi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Tek başına iktidarda olan bir siyasi

parti tarafından kabul edilmiş olması, planlamanın devlet politikası olarak kabul edildiğini göstermektedir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın makale konusu olarak belirlenmesinde kalkınma davasında planlamanın gerekliliği ve devamlılığı konusu analiz edilmek istenmiştir. Kalkınma planlarında sanayileşmenin en önemli hedef olarak belirlendiği düşünüldüğünde, nüfus artışı ve nüfusun sektörlerdeki payı gibi birçok unsurun değerlendirilmesi gerekmektedir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın kısa ve uzun vadeli programlara etkisi, hedefler ve hedeflerin gerçekleşme durumu, birinci elden kaynaklar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Kalkınma, Sanayileşme, Yatırım, 1968-1972, Süleyman Demirel, AP Hükûmeti

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra iktisadi bağımsızlığı güçlendirmek amacıyla sektörlere yönelik planlamalar yapılmıştır. Bu kapsamda, sanayi sektörü ile ilgili olarak hazırlanmış olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın 1934-1938 yılları arasında uygulandığı, ikincisinin hazırlandığı ancak savaş nedeniyle uygulamaya geçirilemediği anlaşılmaktadır. Ekonomide bütün sektörleri kapsayacak uzun vadeli planlamalara duyulan ihtiyaç, daha sonrasında Devlet Planlama Teşkilatının kuruluşuna aracılık etmiştir. Teşkilat tarafından hazırlanmış olan ve 1963 yılında uygulanmaya başlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile ekonomide iç pazara yönelik sanayileşme programı belirlenmiştir (Pamuk, 2017, s. 235). Bu dönemde ithal ikameci bir sanayileşme politikası yürütülmüştür. Burjuvazinin ulaşmış olduğu gelir seviyesi tüketim tercihlerini etkilemiş, kapitalist devletlerden dünyaya yayılan buzdolabı, çamaşır makinesi, elektrikli süpürge, televizyon, radyo gibi dayanıklı tüketim mallarına yönelik talepleri artırmıştır. Bu ürünlerin ülke içerisinde üretimi gerçekleştirilmek istenmiş ve böylece montaj sanayinin gelişimi sağlanmıştır (Boratav, 2011, s. 354). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 15 yıllık perspektifle hazırlanmıştır. Yıllık ortalama yüzde 7 kalkınma hızı ile 15 yıl içerisinde gayrisafi milli hâsılada %175 oranında bir artış amaçlanmıştır. Sektörel dağılımda çalışan nüfus oranının tarımda 1962'de %77,4 iken 1977 yılında %58,1'e düşürülmesi, sanayide 1962'de %9,8'den 1977'de %15,6'ya, hizmetlerde 1962'de %12,8'den 1977'de %26,3'e çıkarılması hedeflenmiştir (Salep, 2017, s. 221).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, koalisyonlar döneminde hazırlanmış ve uygulanmaya başlanmıştır. 1963-1967 yıllarını kapsayan ilk planın iki yıllık kısmı ise 1965 seçimlerinde tek başına iktidara gelmiş olan Adalet Partisi (AP) döneminde uygulanmıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) ise AP Hükûmeti döneminde hazırlanmıştır. Beşer yıllık dönemler halinde hazırlanmış olan kalkınma planları, hükûmetlerin yakından takip etmiş oldukları en önemli programlar arasında yer almıştır. Kalkınma planları ile ülkenin en kısa sürede sanayileşmesi amaçlanmış, hükûmet programları da beş yıllık kalkınma planları ile eş güdüm halinde oluşturulmuştur. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın kabul edilmesi ve uygulamaya geçirilmesi, planlamanın devlet yöneticileri açısından gerekli ve zorunlu görüldüğüne de bir işaret sayılabilir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı konusunu, 1967 yılındaki gelişmelerle başlatmak yerinde olacaktır. Bu kapsamda planlamaya dair gelişmeler, konu bütünlüğü gözetilerek alt başlıklar halinde değerlendirilmiş olacaktır. Değerlendirmelere geçmeden önce kalkınma planları döneminde görev yapmış olan hükûmetlerin programlarına kısaca göz atmak yararlı olacaktır.

Başbakan İsmet İnönü tarafından 27 Kasım 1961'de Millet Meclisi'nde okunmuş olan Hükûmet programında planlama ile ilgili şunlar belirtilmiştir: "Devlet sektörü yatırımlarının verimli olabilmesi için, her şeyden önce siyasi iktidarın planlı kakınma fikrine yatkın olması, yatırımların isabetli bir plana dayanması ve mali kaynakların sıhhatli yollardan sağlanması şarttır. Memleketimizin umumiyetle bilinmekte olan çeşitli ihtiyaçlarını süratle giderecek usul ve tedbirleri seçerken, Devlet Planlama Teşkilatının çalışmalarından ciddi olarak faydalanmak kararındayız" (Öztürk, 1968, s. 495). Başbakan İnönü tarafından 2 Temmuz 1962 tarihinde okunmuş olan Hükûmet programında ise kalkınma planı ve programının halen yürürlükte olan plan hedefleri ve

stratejisindeki esaslar çerçevesinde gerçekleştirildiği belirtilmiştir (Öztürk, 1968, s. 521). Başbakan Süleyman Demirel de Hükûmet programında planın önemine vurgu yapmış ve şunları söylemiştir: "Planlı kalkınma, bir Anayasa müessesesi olduğu gibi demokratik plan tekniğinin iktisadi kalkınmada çok müessir bir metot olduğu inancındayız. Planı, rasyonel bir iktisadi politika takip edebilmenin en tesirli vasıtası olarak görüyoruz. Demokratik memleketlerdeki planlama ile devletçilik arasında ne tatbikat ne de mantık ve nazariye yönünde herhangi bir bağ bulunmadığı kanaatindeyiz… Planı halkın benimseyeceği, seveceği, gönüllü olarak işbirliği arzusu duyacağı bir milli vesika olarak kabul ediyor, plan hedeflerinin halka, işçiye, müteşebbise, idareciye geleceğin imkânlarını ve icraatını bugünden haber veren bir faaliyet muhtırası olarak mütalaa ediyoruz" (Öztürk, 1968, s. 627).

Toplu Sözleşmenin Ekonomik Etkileri ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Ülkenin İktisadi Durumu

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na ait detaylara başlamadan önce sektörlerin en önemli kaynakları arasında yer alan işçilerin toplu sözleşmeleri ve bunların topluma etkisi hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır. 1961 Anayasası'nın 47. maddesi ile işçilere toplu sözleşme ve grev hakkı tanınmıştır (Resmi Gazete, 31 Mayıs 1961, s. 4204). 1965 seçimlerinden sonra AP Hükûmetinin siyasi ve iktisadi politikalarını belirleyen en etkin kişi Başbakan Süleyman Demirel olmuştur. Toplu sözleşmenin 1963'te uygulanmaya başladığını belirten Demirel, 1966 yılında toplu sözleşme maliyetinin 59 milyon liraya ulaştığını vurgulamıştır (BCA, C4, 030.01/47.280.4, 11; Demirel, 1967, s. 11). Devlet İktisadi Teşekküllerinde çalışan işçilere toplu sözleşmeden kaynaklı ödemelerin mali bir yük oluşturduğu, toplu sözleşmeden kaynaklı borçların kapatılması için zam yoluna başvurulduğu anlaşılmaktadır (BCA, C4, 030.01/47.280.4, 15). 1960-1966 yılları arasında işçi ücretleri ortalama olarak %70 oranında artmıştır. 1960'ta işçi ücretleri 12 lira 55 kuruş iken, 1966'da 20 lira 43 kuruşa ulaşmıştır (BCA, C4, 030.01/47.280.4, 13; Demirel, 1967, s. 13). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın son yılında, 27 Şubat 1967 tarihinde Millet Meclisi'nde bir konuşma yapan Başbakan Demirel, yapılmakta olan zamlar konusunda açıklamalarda bulunmuştur. Zamlarla vergilerin karıştırılmaması gerektiğini belirten Demirel, memleketin %75'inin karanlıkta olduğunu ancak %25'inin elektrik kullanabildiğini belirtmiştir. Yapılan zamların normal olduğunu belirten Demirel, İktisadi Devlet Teşekküllerinin bir kısmına ait açıkları kapatmak için zamların yapıldığını ifade etmiştir (Demirel, 1967, s. 7-10). 1966 yılında vergilerde 200 milyonluk bir artışın sağlandığını belirten Demirel, bunun 1965 yılına göre %27'lik bir artış olduğunu belirtmiştir (Adalet Partisi (AP), 1967, s. 15).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda öngörülen %7 oranındaki gayrisafi milli hâsıla beklentisi 1962-1967 yılları için %6,7 oranında gerçekleşmiştir. Sabit fiyatlarla 1962 yılında 61,9 milyar lira olan gayrisafi milli hâsıla, en yüksek seviyeyi 1966 yılında elde etmiş ve 1967 yılında 85,6 milyar liraya[1] (Hürriyet, 17 Haziran 1968, s. 1) ulaşmıştır. 1961'den itibaren yedi yıllık süreçte milli gelir %49'luk bir artış göstermiştir. Bu sonuçlarla, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin beklentiler açısından başarılı olduğu söylenebilir. Kişi başına gelir ise 1962 yılında 2.143 lira iken, 1967 yılında 2.580 liraya yükselmiştir (BCA, F18, 030.01/106.663.3, 1; BCA, A6, 030.01/16.89.4, 13; Yenal, Tercüman, 18 Haziran 1968, s. 2; BCA, A6, 030.01/16.87.10, 12). Türkiye'de kişi başına düşen ortalama gelir sürekli olarak yükselmiş olsa da 1967 yılı Avrupa Konseyi verilerine göre Avrupa'da en fazla gelirin İsveç'te olduğu, Türkiye'nin ise gelir açısından 17. sırada yer aldığı anlaşılmaktadır (Çavdar, 1969, s. 24, 26; Milliyet, 4 Mart 1967, s. 1; Gevgilili, 1973, s. 218). Avrupa ülkelerinde nüfus artış hızı ortalama %1 seviyelerinde iken Türkiye'de ortalama nüfus artış hızı %2,8 seviyesinde seyretmiştir. Aynı dönemde Amerika'da bin kişiye 372 otomobil, Yunanistan'da 9 otomobil düşerken Türkiye'de ancak 3 otomobil düşmektedir (Milliyet, 17 Şubat 1966, s. 1). 1962-

[1] Maliye Bakanı Cihat Bilgehan, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk defa 1967 yılı bütçesinin 279 milyon lira fazla verdiğini belirtmiştir.

1966 yılları arasında yatırımlardaki artışın %75 olduğunu belirten Başbakan Demirel, 1962 yılında toplam yatırımların gayrisafi milli hâsılaya oranı %13,3 iken 1966 yılında bu oranın %18'e yükseldiğini belirtmiştir (BCA, A6, 030.01/16.89.4, 26). Özel sektörün de özellikle 1966 yılında imalat sanayiinde büyük yatırımlara giriştiği anlaşılmaktadır (BCA, E, 030.01/55.331.1, 26). Yatırımlara ayrılmış olan pay artış göstermiş olsa da Ortak Pazar ve OECD ülkeleri arasında Türkiye sonuncu sırada yer almıştır (Çavdar, 1969, s. 28). Bu veriler, uzun vadeli ve kalıcı yatırımların bir zorunluluk olduğunu göstermiştir.

İhracat gelirleri de 1962'de 381 milyon dolarken, 1966 yılında 490 milyon dolara yükselmiştir. Dış ticaret açığı da 1962 yılında 241 milyon dolar iken 1966 yılında 228 milyon dolara düşmüştür. Toptan eşya fiyat endeksi 1962 yılında 100 iken 1966 yılında 116,5'e yükselmiş olup, fiyat artışı yılda ortalama %4 olarak gerçekleşmiştir (BCA, A6, 030.01/16.89.4, 27). Başbakan Demirel 1965 yılı ithalatının 3.427.892.000 lira ihracatın ise 2.283.821.000 lira olduğunu, 1966 yılı Ocak-Ağustos dönemi için ithalatın 4.328.042.000 lira ihracatın ise 2.413.259.000 lira olduğunu belirtmiştir. İhracattaki artış daha çok pamuk, tütün, üzüm, incir, madenler ve mamul maddelerde olmuştur (BCA, A6, 030.01/16.87.13, 30). Diğer taraftan 3 Mart 1967'de TRT'ye göndermiş olduğu beyanatta Başbakan Demirel, hizmetlerin vatandaşların ayağına götürülmesinden kaynaklı olarak devlet masraflarının arttığını, açılan okulların, hastanelerin maliyeti artırıcı unsurlar olduğunu ancak gelirlerin aynı hızda artmadığını ve bunun bütçe açığına yol açtığını, nihayet 1966 yılına ait bütçe açığının ise 600 milyon civarında olduğunu belirtmiştir (BCA, A5, 030.01/10.61.17, 2-4).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın Hazırlık Süreci

Beş yıllık kalkınma planları devletin ekonomik ve mali politikalarını bir program çerçevesinde ortaya koymuştur. Ülkenin gelişiminde planlara büyük ümitler bağlanmıştır. Konuyla ilgili olarak Başbakan Süleyman Demirel, plan fikrinin her derde deva bir fikir olmadığını belirtirken (Milliyet, 24 Aralık 1965, s. 1), ülkenin gelişiminde tek başına planın yeterli olmadığına vurgu yapmıştır. 7 Aralık 1966 tarihinde Niğde'de yapmış olduğu konuşmada, huzur içerisinde on yıl çalışılması halinde Türkiye'nin hiç kimsenin tasavvur edemeyeceği bir noktaya ulaşacağını belirten Başbakan Demirel, işsizliğin de sanayileşme ile ortadan kaldırılacağını ifade etmiştir (Milliyet, 8 Aralık 1966, s. 1; BCA, A6, 030.01/16.87.15, 4). Demirel, Almanya-Bavyera Radyo ve Televizyonuna 1966 yılında verdiği mülakatta, Türkiye'nin hedefinin sulh içinde yaşayarak kalkınmanın gerçekleştirilmesi olduğunu belirtmiştir. Kişi başına düşen milli gelirin 250 dolar olduğunu belirten Başbakan Demirel, bunun 500 dolar seviyelerine çıkarılması gerektiğini ifade etmiştir (BCA, A6, 030.01/16.87.5, 3). İktisadi bağımsızlığa vurgu yapan İdris Küçükömer ise Türkiye'yi dış ekonomik etkilerden hür kılıcı hareketler olmadan bağımsızlığın mümkün olmayacağını vurgulamıştır (Küçükömer, 1966, s. 22).

Beş yıllık planların hazırlanmasında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) önemli görevler üstlenmiştir. Devlet Planlama Teşkilatında Türk uzmanlar yanında yabancı uzmanlar da görev yapmıştır. Bu kapsamda Devlet Planlama Teşkilatında müşavir olarak görev yapan Hollandalı Profesör Tinbergen, yapmış olduğu basın toplantısında Türkiye'de Planlama Dairesinde yaşanan istifa olayına değinmiş ve planlamanın bir danışma kurulu olduğunu, asıl tercihlerin hükûmet tarafından yapılması gerektiğini vurgulamıştır (Milliyet, 12 Ocak 1967, s. 1). Başbakan Demirel de Devlet Planlama Teşkilatındaki istifaların şahsi tercih olduğunu, planlama işlerinin yürüdüğünü ve yürüyeceğini ifade etmiştir (BCA, A6, 030.01/16.87.13, 27). Teşkilatta yaşanan sorunları ortadan kaldırmak amacıyla Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığına, Başbakanlık Müşaviri ve Elektrik Yüksek Mühendisi Turgut Özal getirilmiştir (Milliyet, 3 Şubat 1967, s. 1). 1959 yılından itibaren DPT'de danışman olarak görev yapmış olan Prof. Tinbergen de 1967 yılı Ağustos ayında görevinden ayrılmıştır. Tinbergen, artık kendisine ihtiyaç olmadığını, Türkiye'de planlamanın kendi kendine yürüdüğünü belirtmiştir (Milliyet, 30 Ağustos 1967, s. 1).

Kalkınma planlarının uzun çalışmalar neticesinde hazırlandığı anlaşılmaktadır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanmasında sektörlerle ilgili 21 özel ihtisas komisyonu kurulmuşken, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanması için 67 ihtisas komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyonlarda 350'si özel sektörden ve 280'i çeşitli mesleki kuruluşlardan olmak üzere binin üzerinde uzmanın görev alacağı görülmektedir (Demirel, 1965, s. 136). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlıklarında sona yaklaşıldığını belirten Başbakan Demirel, 1967 yılı Şubat ayında tamamlanacağını belirtmiştir (BCA, A6, 030.01/16.87.13, 13). Bu kapsamda İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile ekonominin hızlı bir şekilde geliştirilerek toplumun refah seviyesinin yükseltilmesi, iç kaynakların harekete geçirilerek dış kaynaklara bağımlılığın azaltılması ve toplum içerisinde adaletin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır (BCA, A6, 030.01/16.89.4, 29). Planla ilgili hazırlıklar da belirlenen ilkeler doğrultusunda yapılmıştır.

Başbakan Demirel'in 3 Mart 1967'de TRT'ye göndermiş olduğu beyanatta, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın son yılı olan 1967 yılına ait yatırım planından bahsetmiştir. Mezkûr Plan'da 1967 yılı için milli gelirden yatırım için ayrılan payın 16.450 milyon lira olduğu, bu yatırımın 9.450 milyon lirasının kamu sektörü eli ile 7 milyonluk kısmın ise özel sektör eliyle gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Bu verilere rağmen milli gelirin yatırıma dönüştürülmediği eleştirisinin gerçekleri yansıtmadığı belirtilmiştir. Milletin her kuruşunun harcanmasında Hükûmet'in titiz davrandığını ve tasarruftan yana olduğunu belirten Başbakan Demirel bunun da memleket sevgisinin, ilmin ve kalkınmanın bir gereği olduğunu ifade etmiştir (BCA, A5, 030.01/10.61.17, 7-8). Türkiye'de iktisadi konularda gerekli tedbirlerin alındığına dair beyanatlar olmakla birlikte Hükûmet üyeleri çeşitli sivil toplum kuruluşları ve bilim insanları tarafından uyarılmışlardır. Bu kapsamda Prof. Sadun Aren, bir yıl içerisinde Türkiye'de bir enflasyon olacağını, İstanbul'da gıda maddeleri fiyatlarının yüzde 20 artacağını belirtmiştir (Milliyet, 11 Aralık 1967, s. 7).

New York Times'tan Terence Smith ise 14 Ekim 1967 tarihli yazısında Türkiye'deki şehirlerde zenginliğin arttığına işaret ederek, 7 yıl önce buzdolabının Amerikalı bir işadamının evinde mevcut iken, bugün herhangi bir mağazadan Türk yapımı ve servis garantili buzdolabı alınabildiğini belirtmiştir. Türkiye'de birçok tüketim ürününün insanlara sunulduğunu belirten Smith, yeni model radyoların tercih edildiğini vurgulamıştır. Politik istikrarın önemine değinilen bu yazıda, televizyonun genel olarak tanıtımının yapılmasıyla birlikte tam anlamıyla Batılılaşmanın gerçekleşeceği savunulmuştur (New York Times, 14 Oct 1967, p. 2).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın TBMM'de Görüşülmesi

1968-1972 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 16 Haziran 1967'de Cumhuriyet Senatosu'nda görüşülmeye başlanmıştır. Başbakan Süleyman Demirel, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı hazırlamak üzere 22 Mart 1965 tarihinde özel ihtisas komisyonlarının çalışmaya başladığını, Kalkınma Planı'nın 25 aylık bir zamanda hazırlandığını, Türk bilim adamlarının 20-21 Aralık 1965 tarihlerinde birinci ve 27-29 Ocak 1966 tarihlerinde ikinci kez bir araya geldiklerini, bu toplantılara meslek teşekkülleri, işçi sendikaları ve üniversite temsilcilerinin katıldıklarını belirtmiştir. 21-23 Kasım 1966 tarihlerinde de uluslararası bir toplantı gerçekleştirildiğini, planla ilgili bütün konularda yabancı ilim adamlarının ve kuruluş temsilcilerinin görüşlerini paylaştıklarını belirtmiştir. Kalkınma Planı'nın temeli kabul edilen stratejik dokümanın da hem Yüksek Planlama Kurulu tarafından hem de Bakanlar Kurulu tarafından tetkik edildiğini ifade etmiştir. Nihayet tamamlanarak meclislere sevk edilmiş olan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın 77 sayılı Kanun'a göre Bütçe-Plan Karma Komisyonu'nda bulunan 57 üyenin 45 saat süren çalışması neticesinde Genel Kurula ulaştırıldığı anlaşılmaktadır (CSTD, 16 Haziran 1967, s. 3-4).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın ciddi bir çalışmanın ürünü olduğunu belirten Başbakan Demirel, bu plan dâhilinde topyekûn bir kalkınma hedefinin ortaya konulduğunu sadece iktisadi bir kalkınmanın mümkün olmadığını aynı zamanda sosyal ve kültürel meselelerin de plan kapsamında

değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Planın gerçekçi olduğunu, doktriner bir plan olmadığını, bütün imkânların seferber edilmesi durumunda 1972 yılında nereye ulaşılabileceğinin hesaplanabildiğini belirtmiştir. Planın demokratik bir plan olduğunu, demokrasi içinde kalkınmayı amaçladığını, bir gaye değil vasıta olduğunu, gayenin milletin refahı olduğunu, planın vatandaş için emredici olmadığını ancak kamu sektörü için emredici olduğunu vurgulamıştır (CSTD, 16 Haziran 1967, s. 6-8). Kalkınmanın en kısa yoldan, her türlü kaynağın azami ölçülerde kullanılarak gerçekleştirilmesi gerektiğine işaret eden Başbakan Demirel, 1972 yılı sonunda dış kaynaklara bağımlılığın büyük oranda azaltılacağı bir sürecin öngörüldüğünü belirtmiştir (CSTD, 16 Haziran 1967, s. 11). Kalkınma hızının Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi için %7 olarak belirlendiğini, dört yıllık ortalamada kalkınma hızının ise %6,5 olarak gerçekleştiğini, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi için de kalkınma hızının ortalama %7 olarak belirlendiğini belirten Demirel, bunun tartışmalar neticesinde en uygun oran olarak tespit edildiğini ifade etmiştir (CSTD, 16 Haziran 1967, s. 13).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda kamu teşebbüslerine %60, özel teşebbüs için ise %40 öngörülmesine rağmen, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda kamu yatırımları için %52, özel teşebbüs için %48 öngörülmüştür. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde özel teşebbüs payının artırıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum AP Hükûmeti'nin programı ve ekonomik görüşüyle de doğrudan bağlantılı bir konu olarak değerlendirilebilir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile hedeflenen en önemli gelişmelerden biri, dış yardıma muhtaç olmadan Türkiye'nin kendi kaynakları ile kalkınmasını sağlamak olmuştur (CSTD, 18 Haziran 1967, s. 86-87).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na bakıldığında; yıllık kalkınma hızının ortalama %7 olarak belirlendiği, kalkınmanın istikrarlı ve hızlı gerçekleştirilmesi, kalkınmada dış yardımın asgari düzeyde tutulması, gelir dağılımında bölgeler arası farklılıkların giderilmesi, çok sayıda vatandaşa iş sahası oluşturulması, kalkınma nimet ve külfetinde fırsat eşitliği prensibinin uygulanması, idarenin yeniden düzenlenmesi, köy ve köylü meselelerine hassasiyetle yaklaşılması gerektiği görülür. Ziraatta makineleşmenin sağlanması, ekili toprağın tohum ve gübre ihtiyacının karşılanması, tarım ürünlerinde fiyat istikrarının sağlanması, mahsulün pazarlanması probleminin ortadan kaldırılması, köyün içme suyuna, yola ve elektrik tesisatına kavuşturulması, yetişmiş insan gücünün kıymetlendirilmesi öngörülmüştür. Plan'da sanayi sektörü, ekonominin itici kuvveti olarak benimsenmiş, fiyat istikrarı ekonominin gelişmesinde temel mesele sayılarak enflasyonist ve deflasyonist temayüller karşısında tedbirler alınması öngörülmüştür (CSTD, 18 Haziran 1967, s. 94-95).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın Cumhuriyet Senatosu'nda değerlendirilmesinden sonra plana yöneltilen eleştirileri cevaplandıran Devlet Bakanı Seyfi Öztürk, planın sosyalist felsefeyi kati surette reddettiğini, Anayasa'nın çizmiş olduğu sınırlar içerisinde demokratik bir içerikte hazırlandığını belirtmiştir. Planın geniş vatandaş kitlelerinin refahını ve kalkınmasını hedeflediğini belirten Devlet Bakanı Öztürk, tarım dışı sektörlerde 1,5 milyon insana iş temin etmenin, tarımda da 800 bin insana yeniden iş imkânının hedeflendiğini belirtmiştir. Tarımda gizli işsizliğin %9,9 olduğunu belirten Öztürk, 1972 yılında bu rakamın %1,1'e düşürülmesinin amaçlandığını vurgulamıştır (CSTD, 21 Haziran 1967, s. 283-284). Yapılan görüşmeler neticesinde İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 22 Haziran 1967'de Cumhuriyet Senatosu'nda oylanmıştır. 115 kişinin katıldığı oylamada 79 kabul, 34 ret, 2 çekimser oyla İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı kabul edilmiştir (CSTD, 22 Haziran 1967, s. 386).

Komisyon ve Cumhuriyet Senatosu'ndan sonra 26 Haziran 1967'de Millet Meclisi'ne gelen İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hakkında CHP Grubu adına Kocaeli Milletvekili Nihat Erim bir konuşma yapmıştır. Cumhuriyet tarihindeki planlardan bahseden Erim, 1947'de Fransa'da oluşturulmuş olan Monnet Planı'nın planın liberal ve neo-liberal bir ülkede iyi bir şekilde uygulanabileceğini ortaya koyduğunu belirtmiştir (MMTD, 26 Haziran 1967, s. 261). Erim dört yıllık

kalkınma hızının %6,5 olduğunu ve son yılla birlikte %7'lik hedefe biraz daha yaklaşılacağını vurgulamıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde öngörülen yatırımların ancak %93 oranında gerçekleştirildiğini, yatırımların tam olarak gerçekleşmesi durumunda kalan %7 hedefine ulaşılmış olacağını ifade etmiştir. Tarımda yeni araçlar, metotlar, verimli tohum, kimyevi gübre kullanımı geliştikçe bu sektörden alınacak tasarruf fazlasının sanayiye yatırılarak GSMH'nin yıllık artış oranının üçüncü plan döneminde %7'nin üzerine çıkarılabileceğini belirtmiştir. Tarım ve toprak reformunun ilk plan döneminde gerçekleştirilemediğini, ikinci plan döneminde de yeterli umudun verilmediğini söylemiştir. 1963-1966 döneminde vergi gelirlerinde tahmin edilen hedefe ulaşılamamıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde ihracatta tarım ürünlerinden sanayi ürünlerine geçiş sağlanamamıştır. Tarım ürünlerinde yatırım 1963'te 284,2 milyon dolar iken 1966'da 379 milyon dolara, sanayi ürünlerinde yatırım 73,3 milyon dolardan ancak 90 milyon dolara çıkarılabilmiştir (MMTD, 26 Haziran 1967, s. 263-264).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulanması için 305 adet tedbirin kanunlaştırılması öngörülmüş ancak 22 tedbir kanunlaştırılabilmiştir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulanması çerçevesinde ise 106 adet tasarının ve teklifin kanunlaştırılması öngörülmüştür (MMTD, 26 Haziran 1967, s. 267). Kocaeli Milletvekili Nihat Erim, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın eksik hazırlıkla Meclis'e getirildiğini; üniversitelerin, eski plan uzmanlarının ve diğer yetkili teknisyenlerin dâhil edilerek hazırlanmadığını, bunun da önemli bir eksiklik olduğunu belirtmiştir (MMTD, 26 Haziran 1967, s. 268). Diğer taraftan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın beş yıllık ilk uygulama aşamasından sonra oluşturulduğu, bu nedenle yeni bir perspektif plan çalışması olması gerekirken bunun gerçekleştirilemediğini ifade etmiştir (MMTD, 26 Haziran 1967, s. 270).

AP Grubu adına 27 Haziran 1967 tarihli oturumda konuşan Kütahya Milletvekili Mesut Erez, planın zaruretine inanmayan hemen hemen hiç kimsenin kalmadığını belirtmiş, plana ait stratejide kalkınmanın gerektirdiği fedakârlıklara bireylerin güçleri oranında katılmalarının sağlanacağına dair bir ifadenin yer aldığını ve planın başarısı için fertlerin imkânlar ölçüsünde plana destek vermeleri gerektiğini vurgulamıştır (MMTD, 27 Haziran 1967, s. 364). YTP Grubu adına konuşan Sakarya Milletvekili Ekrem Alican da planın gerekliliği konusunda herkesin ortak bir noktada buluşmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Planın temel amaçları kısmında beş yıllık zaman içerisinde gayrisafi millî hasılada %40,3 oranında bir artış sağlanmasının amaçlandığını belirten Alican, planla ilgili sıralanan amaçların aynı zamanda Anayasa'nın öngördüğü sosyal devlet ilkesi ile örtüşük olduğunu, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndan farklı mütalaa etmemek gerektiğini, birbirini tamamlayan planlar olduklarını ve planları benimsediklerini belirtmiştir (MMTD, 27 Haziran 1967, s. 372-373). Alican, her iki kalkınma planının karma ekonomiyi benimsediğini ancak küçük bir farklılık olduğunu belirtmiştir. Ona göre İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, birincisine göre sağa kaymış, biraz daha liberal ekonomiyi benimsemiş bir plan hüviyeti göstermektedir. Bununla ilgili iki yerde işaret olduğunu belirten Alican, ilk işaretin kamu sektörünün yatırımları kısmında olduğunu ve sınırlayıcı hükümler ihtiva ettiğini, ikinci işaretin ise fiyat politikasında olduğunu ve birinci planda devlete daha fazla inisiyatif tanınırken ikincisinde devletin daha liberal bir politika belirleme durumu ile karşı karşıya bırakıldığını belirtmiştir (MMTD, 27 Haziran 1967, s. 375).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı üzerine TİP adına Diyarbakır Milletvekili Tarık Ziya Ekinci de 27 Haziran 1967'de Millet Meclisi'nde bir konuşma yapmıştır. Ekinci'nin bu konuşması TİP tarafından "*Doğu Dramı*" adıyla kitaplaştırılmıştır (Ekinci, 1967, s. 5). Planda özel sektör etkili bir kalkınmanın esas alındığını ve bunun sonucu da Doğu bölgesindeki sermaye birikiminin daha fazla kâr ve imkân olanaklarına sahip Batı bölgesine kayacağını savunan Ekinci, özel sektör kaynaklı kalkınmanın Doğu bölgesindeki sanayileşmeyi olumsuz etkileyeceğini belirtmiştir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda Doğu illerine yapılacak yatırımların önemli bir ayağını tarım sektörünün oluşturacağını belirten Ekinci, tarım yatırımları nedeniyle desteklerin toprak ağalarına aktarılacağını

ve bunun da adaletsizliği körükleyeceğini vurgulamıştır (Ekinci, 1967, s. 12-13). Ekinci, tarımsal kalkınmada tarım reformunun ve tarımda modernleşmenin iki önemli faktör olduğunu ifade etmiştir. Bu iki faktörün Kalkınma Planı'nda yer almaması nedeniyle Doğu'da gerçekleştirilecek tarımsal kalkınmanın toprak ağaları ve toprak sahibi büyük sülaleleri etkileyeceğini söylemiştir (Ekinci, 1967, s. 15-17).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, imalat sanayinin uzun vadede özel sektöre bırakılmasını sağlayıcı politika izleneceğini vurgulayan Ekinci, bu durumun Doğu bölgesini giderek yoksullaştıracağını ve bir mahrumiyet bölgesine dönüştüreceğini belirtmiştir. Doğu'nun geri kalmışlığının nedenleri üzerinde de durmuştur. Ona göre Osmanlı Dönemi'nden kalma feodal yapının Cumhuriyet Dönemi'nde de varlığını sürdürmesi ve özel sektöre dayalı gelişmenin desteklenmesi bu geri kalmışlığın devamlılığını doğrudan etkilemiştir (Ekinci, 1967, s. 19-21). Doğu bölgesinin kalkınması için yapılacakların ayrımcılık olmayacağını bilakis adaleti gerçekleştirmenin bir şartı olduğunu belirten Ekinci, Doğu kalkınması için şunların yapılması gerektiğini belirtmiştir: "Halktan yana toplumcu bir düzende, toprak reformu yapılarak halkın bizzat işleyeceği toprağa kavuşması, tarımsal teknik ve kredi ile donatılması, devlet eliyle geri kalmış bölgelere öncelik tanımak suretiyle bütün altyapı yatırımlarıyla birlikte süratli bir sanayileşmenin gerçekleştirilmesi ve halk yararına işleyen bir eğitim ve kültür seferberliği ile Doğunun kalkınması mümkündür. Esasen Doğu kalkınmasının bilime dayanan tek yolu da budur" (Ekinci, 1967, s. 24-27).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na eklenmesi için TİP milletvekilleri Tarık Ziya Ekinci, Behice Boran, Sadun Aren, Cemal Hakkı Selek, Yahya Kanbolat, Adil Kurtel 30 Haziran 1967'de bir teklif vermişlerdir (Ekinci, 1967, s. 28). Teklifte, Doğu'da sanayileşmeye ortam hazırlamak için alt yapı teşkilatlarının öncelikle Doğu'ya yapılması ve bunlar yapılırken de iktisadi olma özelliğinin aranmaması istenmiştir. Ayrıca, kamu sektöründe sanayi yatırımları için yirmi yıl süre ile kârlılık ve verimlilik şartının aranmaması gerektiği belirtilmiştir. Teklifte bunların uygulanmaması durumunda geri kalmış Doğu bölgesinin kalkınmasının gerçekleşmeyeceği vurgulanmıştır. Plana eklenmesi amaçlanan bu teklif Meclis tarafından kabul edilmemiştir (Ekinci, 1967, s. 31-32). Değişiklik önergelerinin görüşülmesinin tamamlanması neticesinde İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı için 3 Temmuz 1967'de yapılmış olan oylamaya 342 milletvekili katılmış; 118 ret, 3 çekimser oya karşılık 221 milletvekili olumlu oy kullanmış ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı böylece kabul edilmiştir (MMTD, 3 Temmuz 1967, s. 367; Milliyet, 4 Temmuz 1967, s. 1).

Başbakan Süleyman Demirel, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın 25 aya yakın süren bir hazırlık aşamasından sonra 36 günlük müzakereler neticesinde kabul edilmesinden dolayı 3 Temmuz 1967'de Millet Meclisi'nde ve 4 Temmuz 1967'de ise AP'nin Senato ve Meclis gruplarında teşekkür konuşması yapmıştır. Planın parlamentoda kısmi değişikliklere uğradığını, bunun doğal ve anlamlı bir sonuç olduğunu belirten Demirel, uygulama kanun tasarısını da kabul ettiklerini, bu tasarının bürokrasiye karşı açılmış bir mücadelenin ilk adımı olduğunu ve AP'nin bürokrasinin antitezi olduğunu savunmuştur. Demirel ayrıca; "Biz, bürokrasiye karşı açılan mücadeleyi en büyük reform hareketi olarak görüyoruz" demiştir (BCA, C4, 030.01/47.280.3, 1; MMTD, 3 Temmuz 1967, s. 367-368). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Uygulaması Esaslarına Dair Kanun tasarısı Millet Meclisi'nin 18 Temmuz 1967 tarihli oturumunda görüşülmüş ve oylanmıştır. 450 üyeli Millet Meclisi'nde 242 kişinin katılmış olduğu oylamada 180 kişinin olumlu oyu ile tasarı kabul edilmiştir (MMTD, 18 Temmuz 1967, s. 290). Böylece Kalkınma Planı'nın uygulanmasına dair esaslar belirlenmiştir.

Kalkınma Planı Hedefleri, Planla İlgili Uygulamalar ve Hedeflerin Gerçekleştirilmesi Durumu

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi için şu temel hedefler belirlenmiştir. 1968-1972 yıllarında gayrisafi milli hâsılanın %40,3 artırılması, ekonominin yıllık ortalama %7 büyütülmesi, 111,5 milyar liralık yatırım yapılması, sanayi sektöründeki üretimin yılda ortalama %12 büyüme sağlanarak 1967'de gayrisafi milli hâsıla içinde %16,3 olan payın 1972 yılında %20,5'e çıkarılması

amaçlanmıştır. Tarımda üretim metotlarının modernleştirilmesi ve ürünlerin mevsimlerden etkilenmemesi planlanmıştır. Fert başına gayrisafi milli hâsılanın 2580 liradan 3200 liraya, fert başına özel tüketimin de 1755 liradan 1980 liraya yükseltilmesi hedeflenmiştir. Ekonomik yeterliliğe kavuşmak amacıyla dış borçlanmanın en düşük seviyede tutulması, 1967'de gayrisafi milli hâsıla içinde %2 olan dış borçlanmanın 1972'de %1,7'e düşürülmesi amaçlanmıştır. Yıllık ortalama %2,6 oranında artacağı tahmin edilen toplam nüfusun hayat standardının ve refah seviyesinin yükseltilmesi temel hedefler arasında sıralanmıştır (DPT, 1967, s. 3-4; BCA, F18, 030.01 Yer No: 106.663.3, 3-4). Diğer taraftan 1972 yılında nüfusun 40 milyona ulaşacağı tahmin edilmekte olup, istihdamın geliştirilmemesi durumunda tarımda gizli işsizliğin, tarım dışı sektörlerde açık işsizliğin ortaya çıkacağı öngörülmüştür (BCA, A6, 030.01/16.89.4, 33).

Kalkınma Planı'na ve ekonomik duruma yönelik çeşitli eleştiriler yapılmıştır. Bu kapsamda CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda; bölgelerarası dengesizlikten, vergi düzenindeki ve toprak dağılımındaki adaletsizlikten, dış ticaret düzenindeki, bankacılık ve kredi düzenindeki aksaklıktan, dış yardıma bağımlılıktan, özel kesimin başıboşluğundan bahsedildiğini ancak bunlara çözüm yollarının ya eksik olduğundan ya da çözüm önerisinde bulunulmadığından bahsetmiştir (Ecevit, 2009, s. 6-7). Planın uygulanma aşamasında da değerlendirmeler yapan Ecevit, iktisadi konuda alarm çanlarının çalmaya başladığını, buna karşılık Hükûmette hiçbir tedbir hazırlığının görülmediğini belirtmiştir (Milliyet, 8 Eylül 1968, s. 1). CHP Genel Başkanı İsmet İnönü de ekonomik durumun bozulduğuna işaret ederek Hükûmeti uyarmıştır (Milliyet, 13 Ekim 1968, s. 1). Türkiye ekonomisi üzerine değerlendirmeler yapan TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar ise kalkınma ve ilerleme davasının çözümünün kapitalizm nüfuzundan ve her türlü yabancı etkiden kurtulmaya bağlı olduğunu belirtmiş, Türkiye'nin her yıl 200 milyon dolar dış borç ödediğini vurgulamıştır (Aybar, 1966, s. 56, 12).

Kalkınma Planı ile Hükûmet politikaları arasında yakın bir bağlantının oluşturulduğu söylenebilir. Bu bağlamda 1965 yılı seçim beyannamesindeki vaatlerin önemli bir kısmının İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer aldığı anlaşılmaktadır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda 60 milyarlık bir yatırım, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ise 119 milyarlık bir yatırım öngörülmüştür. Enerji, tarım, eğitim, ulaştırma hizmetlerine Birinci Plan'dan daha fazla yatırım payı İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ayrılmıştır (BCA, A6, 030.01/16.91.12, 1). Yatırımların sektörler içindeki durumu da ekonominin genel eğilimi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu kapsamda Başbakan Süleyman Demirel, Türkiye'nin ithalatında %45 yatırım mallarının, %45 hammaddenin, %10 ise istihlak maddesinin yer aldığını belirtmiştir (Demirel, 1967, s. 32). Diğer taraftan 1960-1968 yılları arasında toplam yabancı sermaye yatırımının 551.920.845 lirayı bulduğu (Ahmad, 2010, s. 345), 1968 yılında ise Türkiye'ye gelen yabancı sermayenin 12 milyon dolar civarında olduğu, buna mukabil yurtdışına 29 milyon dolar kâr transfer ettiği anlaşılmaktadır (Belli, 1970, s. 11). Bütün bu veriler yatırımlarda ulusal sektörlerin güçlendirilmesi konusunda bir politikanın uygulanmasını gerekli kılmıştır. Bu dönemde diğer bir tartışma konusu ise sanayileşmenin devlet tarafından mı yoksa halk tarafından mı gerçekleştirileceği konusu olmuştur. Başbakan Demirel, her kimin neyi varsa sanayileşmeye katkı sağlaması gerektiği anlayışının 1968 yılı itibarıyla kabul gördüğünü vurgulamıştır (Demirel, 1977, s. 262).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na ait veriler seçim kampanyalarında sıklıkla kullanılmıştır. AP Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel, 28 Mayıs 1968'de Konya'da yapmış olduğu konuşmada Türkiye'de kalkınma planıyla birlikte yapısal değişikliklere değinmiştir. 1967 yılında ekonomide tarımın hissesinin % 29,7 iken 1972 yılında % 25,9'a düşeceğini buna karşın sanayi hissesinin 1967'de % 16,3 iken 1972 yılında % 20,5'e yükseleceğini belirtmiştir. İhracatın 1964'te 410 milyon dolar iken 1972 yılında 720 milyon dolara çıkacağını, 1967 yılında 9 milyon olan şehir nüfusunun 1972 yılında 14 milyona ulaşacağını, fert başına milli gelirin 2580 liradan 3200 liraya çıkacağını ifade etmiştir (Demirel, Seçim Konuşmaları, 1969, s. 54). 29 Mayıs 1968'de Zonguldak'ta yapmış olduğu konuşmada planın kalkınmadaki önemine değinmiş, İkinci Beş Yıllık

Kalkınma Planı ile ekonominin hızlı bir şekilde geliştirilmesi, toplumun refah seviyesinin yükseltilmesi, iç kaynakların harekete geçirilerek dış kaynaklara bağımlılığın azaltılması, sosyal adaletin gerçekleştirilmesi, bölgeler arası dengeli kalkınmanın sağlanmasının amaçlandığını söylemiştir. Demirel, endüstrileşmenin İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın en önemli hedefi olduğunu belirtmiş; grev hakkının, toplu sözleşme hakkının, hür sendikacılığın ancak demokratik rejimlerde olduğunu vurgulamıştır (Demirel, Seçim Konuşmaları, 1969, s. 61-62, 65).

Sanayileşme, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın en önemli hedefi sayılabilir. Başbakan Süleyman Demirel, ihracatı geliştirmek için yeni tedbirler alındığını ve tedbirlerin 16 Eylül 1968 tarihli Resmi Gazete'de yayımlandığını belirtmiştir. Bu kapsamda ihracat kredilerinde ve ihracat muamelelerinde çeşitli vergiler, resimler ve harçlar istisna tutulmuştur (Resmi Gazete, 16 Eylül 1968, s. 4-5). Türkiye'nin dış yardım ve kredi bulmakta ve ithal etmesi gereken malların, ürünlerin alımında zorlanacağına dair söylentilerin doğru olmadığını belirten Demirel, 1968 yılı için gerekli tedbirleri aldıklarını belirtmiştir. Yatırım malları ve ham madde dışındaki tüketim mallarının yurda sokulmaması için gerekli tedbirleri aldıklarını ifade etmiştir. Sanayicilerin ve tüccarların Hükûmete güven duyması gerektiğini belirten Demirel, 1968 yılı hedeflerine ulaşmak için her türlü tedbirin alındığını vurgulamıştır. 1968 yılı Ekim ayında yapmış olduğu basın toplantısında ise ekonomik durumla ilgili yayınlar ve değerlendirmeler hakkında konuşmuştur. Ekonomiyi ilgilendiren hiçbir konunun başıboş bir şekilde bırakılmadığını belirten Demirel, uzmanların sürekli olarak ekonomik değerlendirmeler yaptıklarını, programların, planların ve bütçenin her an gözden geçirildiğini, gerekli tedbirler alındığını vurgulamıştır. 1968 yılı için 835 milyon dolarlık ithalat, 540 milyon dolarlık da ihracat hedeflendiğini belirten Demirel, ihracat hedefinin artmasının memnuniyet verici olacağını ve ithalat öngörüsünün de ürünlerin dağılımı nedeniyle (%45 yatırım, %45 ham madde, %10 istihlak) düşmemesi gerektiğini belirtmiştir (BCA, A6, 030.01/16.90.10, 4-5, 1).

1967 yılında nispi duraklamadan sonra hızlı bir genişleme sürecine giren dünya ekonomisi 1968 yılı içinde %6 civarında bir gelişme göstermiş, 1969 yılı ilk yarısında da genişleme devam etmiştir. Bu genişlemenin büyük oranda serbest piyasaya dayanan sanayi memleketlerinin üretimiyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Yıllık Ekonomik Rapor 1969, 1970, s. 7). Türkiye'de de sanayileşmenin temel politika olarak belirlendiği bir dönemde milli gelirin tedricen artış gösterdiği gözlenmiştir. Milli gelir 1965'te 73 milyar liradan 1969 yılında 98 milyar liraya ulaşmıştır. Milli gelirin artırılması politikası ile birlikte 1968-1972 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde 2 milyon 300 bin Türk vatandaşına yeni iş sahası oluşturulması hedeflenmiştir (BCA, C4, 030.01/47.282.1, 9). Diğer taraftan Türkiye'de milli gelirden fert başına 2580 lira düştüğünü belirten Başbakan Demirel, fert başına geliri 15-35 bin lira arasında olan devletlerin olduğuna işaret ederek, kişi başına düşen milli geliri artırmanın yollarının aranması gerektiğini belirtmiştir. Sosyal meselelerin hallinin iktisadi meseleleri halletmekten geçtiğini ifade eden Demirel, nüfus artışı hâriç olmak üzere %7 kalkınma hızı ile Türkiye'nin 25 yılda ancak fert başına gelirin 15000 liraya ulaşacağını ve bunun 1967 yılı Batı Avrupası'ndaki fert başına milli gelire karşılık geldiğini vurgulamıştır (Demirel, Seçim Konuşmaları, 1969, s. 40, 44). Bu veriler, Türkiye'nin üretim ve ihracat başta olmak üzere iktisadi faaliyetlerini yoğunlaştıracak bir program uygulaması gerektiğini ortaya koymuştur.

1969 Seçimleri nedeniyle radyoda konuşan AP Genel Başkanı Süleyman Demirel, Birinci Beş Yıllık (1963-1967) Kalkınma Planı döneminde 60 milyarlık yatırım öngörüldüğünü; imalat sanayisine 12,7 milyar lira, enerji sahasına 4,7 milyar lira, tarıma 10 milyar lira, eğitime 4,3 milyar lira, ulaştırmaya 9,6 milyar lira ayrıldığını; İkinci Beş Yıllık (1968-1972) Kalkınma Planı döneminde ise 119 milyarlık yatırım öngörüldüğünü; imalat sanayisine 25 milyar lira, enerji sahasına 8,9 milyar lira, tarıma 16,9 milyar lira, eğitime 7,5 milyar lira, ulaştırmaya 18 milyar lira ayrıldığını belirtmiştir (Demirel, Başbakan…, 1969, s. 12-13; AP, 1967, s. 9). 28 Eylül 1969 tarihli radyo konuşmasında Demirel, 1965'te 11,5 milyar lira olan yatırımın 1969'da 24,5 milyar liraya çıkarıldığını söylemiştir. 1965-1968 döneminde karayollarına 500 milyon liralık makineler alındığını, 1964'te 11 bin km olan

asfalt yolun 1969'da 18 bin km asfalt yola çıkarıldığını belirtmiştir. 1964-1969 yıllarına ait kıyaslamada elektrik enerjisi, çelik, çimento, petrol, suni gübre, kâğıt üretiminin önemli miktarlarda arttığı vurgulanmıştır. 2 Ekim 1969 tarihli konuşmasında da İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hedefleri ile kaynaklarının dengeli olduğunu vurgulamıştır (Demirel, Başbakan…, 1969, s. 15-19, 43).

1969 yılında AP'nin dört yıllık icraatlarını anlatan Demirel, Türkiye'nin 1964 Türkiyesi olmadığını, büyümenin sadece nüfus olarak gerçekleşmediğini, Türkiye'ye yepyeni bir Türkiye'nin eklendiğini belirtmiştir. Dünyanın birçok açıdan yepyeni bir dünya olduğunu, Türkiye'nin de bu yepyeni dünya içinde hak ettiği yeri alması gerektiğini ve bunun şartının da büyük ve güçlü bir Türkiye'den geçtiğine işaret etmiştir. Maddi imkânların artırılması yanında hürriyetlerin korunması, insan şahsiyetinin geliştirilmesi gibi manevi imkânlara kavuşturulmasına da büyük önem verildiğini belirten Demirel, Türkiye'nin demokratik bir plan içinde kalkınmasının mümkün olduğunu vurgulamıştır (BCA, C4, 030.01/47.283.8, 1-3). AP'nin 1965 seçimlerine "*millet için milletle el ele*" sloganı ile başladığını belirten Demirel, 1965-1969 döneminin iktisadi olarak önemli gelişmeleri ortaya çıkardığını ifade etmiştir. Milli gelirin dört yılda 25 milyar Türk lirası artış gösterdiğini, sanayinin gelişme hızının yılda ortalama %11,1'e çıktığını ve bu sonucun plan hedeflerine çok yaklaşıldığını gösterdiğini, tarımda ise gelişme hızının bir önceki dönemden %3 artarak ortalama %4,4 olarak gerçekleştiğine dikkat çekmiştir. Kamu ve özel sektör yatırımlarının 1965'te 11,5 milyar iken, 1969 yılında 22,5 milyara ulaştığını, enflasyonist ve deflasyonist bir eğilime müsaade edilmediğini, toptan eşya fiyatları endeksinin yılda %4,5 oranında bir artış gösterdiğini vurgulamıştır (BCA, C4, 030.01/47.283.8, 17-19).

Tarım kredileri 1964 yılında 2,7 milyar iken, 1969 yılında 8,5 milyar liraya ulaşmıştır. Cumhuriyet döneminde traktör sayısının toplam 54 bin, dört yılda sağlanan traktörün ise 46 bin olduğunu belirten Demirel, suni gübrenin 1964 yılında 665.000 ton iken, 1969 yılında 3.600.000 tona ulaştığını, yüksek vasıfta 1964 yılında 60.000 ton gübre varken, 1969 yılında 480.000 ton gübreye ulaşıldığını vurgulamıştır. 1964 yılında 2,9 milyon ton üretilen çimentonun, 1969 yılında 8,6 milyon tona ulaştığını, 1965 yılında 4 milyon ton olan rafinerinin, 1969 yılında 7 milyon tona çıkarıldığını, 1965 yılında 4,4 milyar kw saat olan elektrik üretiminin, 1969 yılında 7,7 milyar kw saate çıkarıldığını belirtmiştir. Dört yılda 762 ortaokul, 192 lise inşa edildiğini, bunun 40 yılda yapılanlar kadar olduğunu belirten AP Genel Başkanı ve Başbakan Demirel, dört yılda 14.586 km köy yolu yapıldığını ve 1960-65 döneminde yapılan yolun beş misli olduğunu ifade etmiştir. Dört yılda 8.353 üniteye içme suyu getirildiğini, bir önceki beş yılda yapılanın üç katı olduğunu, dört yılda 8.106 köyün elektriğe kavuşturulduğunu, bunun önceki 40 yılda yapılanın 12 katı olduğunu vurgulamıştır. İşe girişlerde 1965-1968 yılları arasında %13,5'lik bir artış sağlandığını belirten Demirel; işçilerin, memurların ve emeklilerin maaşlarında artış sağlandığına işaret etmiştir. 1964'te sağlık ocağı sayısının 432 iken, 1969 yılında 810'a yükseldiğini belirten Demirel; işçilere, esnaflara ve şoförlere verilen kredi miktarlarının artırıldığından bahsetmiştir (BCA, C4, 030.01/47.283.8, 20-24). AP'nin iktidarda olduğu 1965-1969 dönemi, bazı yazarların ifadesi ile "*AP'nin altın dönemi*" olarak nitelendirilmiştir. Bu tanımlamada planlı kalkınma programının önemli bir yer işgal ettiği söylenebilir (Demirel, 2004, ss. 49-50).

Türkiye'nin dış ticaret verileri ihracat ve ithalatın kapasitesi yanında, dış ticaret açığının nasıl bir seyir izlediğini ortaya koymaktadır. 1950'den 1965 yılına kadar geçen süreçte beş yıllık dönemlerde ihracat ve ithalatın sürekli olarak arttığı, ticaret hacminin genişlediği, ithalatın ihracattan daha fazla gerçekleşerek dış ticaret açığının ortaya çıktığı ve bu açığın kapatılamadığı anlaşılmaktadır (Çavdar, 1969, s. 72). 1965'ten 1970 yılına kadar geçen döneme ait ihracat ve ithalat verileri aşağıdaki tabloda verilmiştir (CHP, 1970, s. 78). Bu yıllara ait veriler, ticaret kapasitesinin genel olarak genişlediğini ancak dış ticaret açığının kapatılamadığını göstermektedir.

Tablo 1: Dış Ticaret Tablosu (1965-1970)

Yıl	İhracat (Milyon Dolar)	İthalat (Milyon Dolar)	Fark
1965	463,7	572	- 108,3
1966	490,5	718,3	- 227,7
1967	522,3	684,7	- 162,3
1968	496,4	763,7	- 267,3
1969	537	801	- 264
1970 Prog. Tahm.	600	880	- 280

AP'nin tek başına iktidarda olduğu 1965-1971 yılları, aynı zamanda ilk iki kalkınma planının uygulanma yıllarıdır. AP'nin iktisadi politikaları muhalefet parti temsilcileri tarafından çeşitli açılardan eleştiriye tâbi tutulmuştur. Bu kapsamda Bülent Ecevit, AP'nin politikalarını eleştirmekte ve şunları söylemektedir: "İkinci Beş Yıllık Plan, gelir dağılımındaki adaletsizliği belirtmekte; ona rağmen Adalet Partisi iktidarı, bu adaletsizliği daha da artırıcı bir yol izlemektedir. Çünkü köylülerimizin büyük bir çoğunluğunun geçim seviyesi düşmekte; memurlara işçilere verilen zamları, fiyatlara yapılan zamlar fazlasıyla silip götürmüş bulunmaktadır" (Ecevit, 2009, s. 6). CHP'nin XX. Kurultayında da Kalkınma Planı ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Kaynakların verimli alanlara yöneltilmesinde, para ve kredi politikasına ait tedbirlerin plan hedeflerine aykırı olarak uygulandığı ifade edilmiştir. 1965-1970 yıllarında para arzının ve kredi hacminin büyük oranda şişirilmesinin enflasyonist bir talep şişkinliğine neden olduğu, fiyatların yükselmesini sağladığı belirtilmiştir (CHP, 1970, s. 81).

Devlet Planlama Teşkilatına rağmen planlara uyulmadığı, özellikle sanayi ve tarım alanlarındaki üretimin planlamanın gerisinde kaldığı, ulaştırma ve lüks konutta planın ortaya koymuş olduğu hedeflerin büyük ölçüde aşıldığı, bunun da plan disiplininin gerçekleştirilemediğini gösterdiği belirtilmiştir. CHP Kurultayında, Türkiye'nin %7'lik kalkınma hızını dış yardıma ihtiyaç duymadan kendi kendine gerçekleştirebilecek duruma gelmesi gerektiği ifade edilmiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda Türkiye'nin 1972-1973 yıllarında dış yardımsız kalkınma aşamasına geleceğinin öngörülmüş olduğu ancak bu hedefe 1982 yılında ulaşılabileceğinin ortaya konulduğu belirtilmiştir (CHP, 1970, s. 93, 100-101). Diğer taraftan bütçe açığının her geçen gün arttığı vurgulanmıştır. Bütçe açığının 1965 yılında 860,2 milyon TL, 1966 yılında 515,6 milyon TL, 1968 yılında 1.161 milyon TL, 1969 yılında ise 1.887,8 milyon TL'ye ulaştığı belirtilmiştir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yıllık sınai üretim artışı %12 olarak belirlendiği halde 1968 yılında %10 ve 1969 yılında ise %11 olarak gerçekleştiğine dikkat çekilmiştir (CHP, 1970, s. 87, 84).

Kalkınma Planı hedeflerine ulaşılamamakla birlikte, 1965-1970 yılları arasında Türkiye ekonomisinin büyüdüğü, ulusal gelirde ortalama %6,6'lık bir artışın gerçekleştiği görülmüştür. Kişi başına milli gelirde %4,3'lük bir büyüme gerçekleşirken, sanayi gelirlerinde ise %72,4'lük bir artış sağlanmıştır (Yurtsever, 1992, s. 182). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda öngörülen 111,5 milyar liralık yatırımın; %15,2'sinin tarıma, %34,1'inin sanayiye, %16,1'inin ulaştırmaya, %17,9'unun konuta, %16,7'sinin diğer alanlara olacağını belirten Başbakan Demirel, bu dönemde sanayi sektörünün ekonomide en hızlı gelişen sektör olacağını ve ilk defa 1970 yılında gayrisafi milli hâsıla içinde sanayi sektörü payının %28,4 olacağını belirtmiştir (BCA, A6, 030.01/16.89.4, 30). 1970 yılında toplam 14,1 milyon aktif nüfusun ancak 3,8 milyonu, başka bir deyişle %27'si tarım, sanayi ve hizmet kesiminde ücretli ya da maaşlı olarak çalışmaktadır. Planlı Kalkınma döneminde hızla gelişen sanayileşmenin kalabalık bir işçi sınıfı ortaya çıkardığı, buna mukabil 1970'lere ulaşıldığında küçük işletmelerin ve esnafların rekabet imkânlarının kısıtlandığı anlaşılmaktadır (Gevgilili, 1973, s. 288, 274).

Başbakan Süleyman Demirel, iktisadi kalkınmayı sınıflar ve bölgeler arasında adaletle gerçekleştirmeyi hedeflediklerini ve bunu İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda belirttiklerini

vurgulamıştır. 1968-1972 yılları arasında milli gelirin %40 artırılmasının hedeflendiğini belirten Demirel, son dört yılda Türkiye'nin en az bir misli büyüdüğünü, geliştiğini ve güçlendiğini vurgulamıştır (BCA, C4, 030.01/47.283.8, 13-14; Demirel, 1973, s. 140). Diğer taraftan Demirel, sermaye düşmanlığı konusunda şunları söylemiştir: "Karma ekonomi sistemine dayanan iktisadi kalkınma planımıza uygun olarak özel sektörün milli refaha her gün artan ölçüde yeni eserleriyle katkıda bulunması sermaye düşmanlığını millet nazarında tesirsiz bırakacak çarelerden birisidir" (BCA, A6, 030.01/16.87.13, 35). Bu açıklama ile özel sektör temsilcileri motive edilmek istenmiştir.

Montaj ve imalat sanayisine yönelik değerlendirmeler yapan Başbakan Süleyman Demirel, montaj sanayisinin önceki hükümetler döneminde kabul edildiğini ve kendilerinin de bunu sanayileşmeye hizmet edici bir yol olarak gördüklerini vurgulamıştır. Montaj sanayisindeki sistemi ıslah ederek yüzde yüz yerli malzeme kullanılmasına gayret ettiklerini ve safha safha ithal malı unsurunu azaltan bir yola girildiğini belirtmiştir (Demirel, 1977, s. 259). 1968-1972 yıllarında toplam yatırımların %22,4'ünün doğrudan imalat sanayisine yöneltilmesi ve 1974 itibarıyla milli gelirin %38,6'sının sanayi sektörünü oluşturması hedeflenmiştir (Gevgilili, 1973, s. 79). Bu kapsamda 1960-1973 yılları arasında imalat sanayisindeki üretimin yılda %10,2 arttığı anlaşılmaktadır (Keyder, 2003, s. 320). Kalkınma Planı çerçevesinde imalat sanayisinde önemli oranda artış yaşanmakla birlikte nüfusun %70'inin tarımla meşgul olması Türkiye'nin kalkınmasını zorlaştıran bir unsur olarak yöneticileri tedbir almaya yöneltmiştir. Nüfusun büyük çoğunluğunun tarımdan sanayi ve hizmet sektörüne aktarılması gerektiği konusu bu dönemde sıkça dile getirilmiştir (Demirel, 1973, s. 155-156; Demirel, 1977, s. 260).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın Sonuçları

İkinci Beş Yıllık (1968-1972) Kalkınma Planı da bir önceki plan gibi sektörler açısından çeşitli hedefler ortaya koymuştur. Gayrisafi milli hâsıla içinde tarım sektörünün payının azaltılarak sanayi sektörünün payını artırmayı amaçlayan plan hedefleri Hükûmet programlarını doğrudan etkilemiştir. Tabloda da görüleceği üzere İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın son yılında sanayi sektörünün payının tarım sektöründen daha fazla olması öngörülmüştür (BCA, A6, 030.01/16.89.4, 31). Bu durum sanayileşme programının doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Tablo 2: Sektörlerin GSMH İçinde Öngörülen Payları (%)

Sektörler	1967	1972
Tarım	30,4	26,6
Sanayi	25,3	30,6
İnşaat	5,3	5,4
Ulaştırma	7,4	7,5
Konut	4,5	4,3
Diğerleri	26,3	25,0
Dış alım gelirleri	0,7	0,6
Toplam	100	100

Gayrisafi milli hâsıla içerisinde yatırımlar 1962 yılında %13,6 iken Planlı Kalkınma Döneminde devamlı artarak 1971 yılında bu oran %21'e yükselmiştir. Yatırıma ayrılan miktar Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda 60 milyar iken İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda 120 milyara, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda 290 milyara ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda 900 milyara ulaşması hedeflenmiştir (Demirel, 1973, s. 213). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı için öngörülen 111,5 milyar liralık sabit sermaye yatırımdan[2] 52,9 milyar lirasının özel sektör; 58,6 milyar lirasının kamu sektörü tarafından yapılması öngörülmüştür. İthalat ihtiyacının 1967 yılında 780 milyon dolardan 1972 yılında 1.115 milyon dolara yükseleceği ifade edilmiştir. 1967'de 95 milyon dolar olan sınai mamuller ihracatının 1972 yılında 200 milyon dolara ulaşacağı

[2] 111,5 milyar liralık sabit sermaye yatırımı yanında aynı dönemde ekonomide 7,5 milyar liralık stok artışı olacağı, böylece toplam yatırım miktarının 119 milyar liraya ulaşacağı tahmin edilmiştir.

vurgulanmıştır (BCA, A6, 030.01/16.89.4, 33). Yatırım sektörünün en önemli kaynaklarından biri de insan kaynağıdır. 1927 yılında 112.400 sanayi işçisi varken, 1967 yılında bu sayı bir milyonu geçmiştir. Sanayi sektöründe işçi başına oluşturulan değer 1938 yılında 1.040 lira iken 1967 yılında 4.620 liraya yükselmiştir (Gevgilili, 1973, s. 66). 1963 yılında yapılmış olan sanayi ve işyeri sayımında on ve üzeri işçi çalıştıran yerlerin büyük sanayi olarak nitelendirildiği bilinmektedir (Çavdar, 1969, s. 39). Sektördeki işçi sayısının 1970 yılında 1 milyon 258 bine ulaştığı anlaşılmaktadır. 1968 yılında sigortalı işçinin günlük geliri 27,89 TL iken, 1969'da bu gelir 36,53 TL'ye ulaşmıştır (Gevgilili, 1973, s. 82). 1970 yılı itibarıyla nüfusun yaklaşık %4,5'inin sanayi sektöründe çalıştığı söylenebilir.

Tarımın gayrisafi milli hâsıla içindeki yerine bakılacak olursa; 1961 yılında %42,5 iken 1965 yılında %36'ya, 1970 yılında %31'e ve 1975 yılında ise %22,5'e düşmüştür (Pamak, 1982, s. 98). Bu veriler, sanayileşme hedefinin plan kapsamında uygulanışını göstermektedir. 1968 yılında Türkiye'de tarımın milli gelir içindeki 23,8 milyar liralık yerine karşılık sanayinin 14,1 milyar liralık varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Sanayide milyonu aşan işçi potansiyelinin "*toplu iğne üretemeyen bir ülke*" görüşünden uzaklaşılmaya başlandığını göstermektedir. 1970'li yıllarda milli gelirin ortalama %18'inin sanayiden sağlandığı görülmektedir. Bu bilgiler, tarımdan sanayiye dönüşümün gerçekleşmeye başladığını göstermektedir (Gevgilili, 1973, s. 26-28). Bu dönüşümde mamul maddelerin ihracı hiç şüphesiz önemli bir yer tutmaktadır. Sümerbank'ın ve Makine Kimya Endüstrisi'nin dış devletlere yapmış oldukları satışlar, örneklerden sadece ikisidir (BCA, A6, 030.01/16.87.13, 19-20). Türkiye'nin 1964 yılında 411 milyon dolar olan ihracatı 1969 yılında 550 milyon dolara, 1964 yılında 537 milyon dolar olan ithalatı 801 milyon dolara ulaşmıştır (BCA, A6, 030.01/16.91.12, 2; AP, 21 Ekim 1970, s. 24). 1950'den 1970'e Türkiye'nin ihracatı bir katından fazla artış göstermiştir (AP Propaganda Başkanlığı, 1970, s. 20). Başbakan Süleyman Demirel, AP'nin iktidarda olduğu 1965-1971 yılları arasında Türkiye'ye yeni bir Türkiye daha eklendiğini belirtmiştir (AP Propaganda Başkanlığı, 1970, s. 4; Demirel, 1973, s. 319; Arcayürek, 1992, s. 61).

Ülkenin ihracat ve ithalat durumuna dair bilgilerin biraz daha detaylandırılması, planlı kalkınma yıllarına ait gelişimin değerlendirilmesini kolaylaştıracaktır. 1965'te ithalat 572 milyon dolar, ihracat 463 milyon dolar; 1966'da ithalat 718 milyon dolar, ihracat 490 milyon dolar; 1967'de ithalat 684 milyon dolar, ihracat 522 milyon dolar ve 1968 yılı on bir ayında ithalat 702 milyon dolar, ihracat ise 439 milyon dolar şeklinde gerçekleşmiştir (Selçuk, Cumhuriyet, 26 Mayıs 1969, s. 2). Yıllık ithalat ve ihracatın ortalama artış hızına ait aşağıdaki tabloya bakıldığında; Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planından sonraki iki yıl içinde ithalat hızının öncesine göre arttığı, ihracat hızının ise düştüğü görülmektedir. Bu durum, henüz İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planının ilk iki yılında dış ticaret açığında artış olduğu anlamına gelmektedir (Kayla, Cumhuriyet, 17 Haziran 1970, s. 2):

Tablo 3: 1947-1969 Yılları Arasında İthalat ve İhracat Artış Hızı (%)

Yıllar	İthalat	İhracat
1947- 1954	9,69	6,47
1961- 1962	14,36	9,03
1963- 1967	2,11	6,50
1968- 1969	4,46	1,38

Kalkınma Planı Döneminde ihracat ve ithalat hedefleri yanında toplumda kişi başına düşen gelirin takip etmiş olduğu seyir de ülkenin ekonomik durumu hakkında bilgiler vermektedir. Kişi başına milli gelir, 1962 yılında 2.322 lira iken, 1965 yılında 2.549 liraya ulaşmıştır (Gevgilili, 1987, s. 498). 1965 fiyatlarına göre kişi başına milli gelir 1966 yılında 2.507 lira, 1967 yılında 2.592 lira, 1968 yılında 2.694 lira, 1969 yılında 2.811 lira, 1970 yılında ise 3181 lira olmuştur (Yıllık Ekonomik Rapor 1969, 1970, s. 34; Gevgilili, 1987, s. 498). Kişi başına milli gelir tedricen gelişim göstermiş olsa da (Hatipoğlu, Cumhuriyet, 11 Mayıs 1971, s. 2) 1970 yılı itibarıyla OECD ülkeleri arasında Türkiye sonuncu sırada yer almıştır (Kayla, Cumhuriyet, 10 Aralık 1970, s. 2). 1965-1969 yılları arasında kalkınma hızı açısından OECD ülkeleri arasında ikinci sırada yer almış olsa da (AP, 21

Ekim 1970, s. 42) 1958-1968 yılları arasında kişi başına gelir artış haddi İngiltere'de %26 Fransa'da %53,2 Almanya'da %62,1 İsviçre'de %45,2 Amerika'da %39,7 olarak gerçekleşirken Türkiye'de ancak %6,3 oranında artış gerçekleşmiştir (Karacan, Cumhuriyet, 27 Nisan 1971, s. 2). Türkiye'de kişi başına gelirde belirli ölçüde artış sağlanmış olsa da bu artışın yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır.

1965 yılından sonra 4 yıl içerisinde plan ve programlar çerçevesinde %7'ye yakın bir kalkınma hızının gerçekleştirildiğini belirten Başbakan Süleyman Demirel, bankalardaki mevduatın iki katına çıkarıldığını, Türkiye'nin gayrisafi milli hâsılasına 25 milyar lira ilave edilerek 1965 yılına kadar ulaşan hasılaya %40 ilave edildiğini belirtmiştir (AP, 24 Ocak 1970, s. 34; İpekçi, 1969, s. 18). Bu bağlamda 1965 fiyatlarına göre 1960 yılındaki gayrisafi milli hâsıla 59,4 milyar lira iken, 1964 yılında 70 milyar liraya, 1965 yılında 73,2 milyar liraya, 1970 yılında ise 102,5 milyar liraya ulaşmıştır (Gevgilili, 1973, s. 311). Türkiye'nin 1964 yılında 12.581 milyon lira olan bütçe geliri, 1969 yılında 24.028 milyon liraya yükselmiştir. Buna karşın 1964 yılında 13.163 milyon lira olan bütçe gideri 1969 yılında 25.916 milyon liraya ulaşmıştır (AP, 21 Ekim 1970, s. 35-36).

CHP tarafından hazırlanmış olan, 1964 yılı sonu ile 1970 yılı başı arasında fiyat karşılaştırması yapılan raporda, hayat pahalılığının çok arttığı ve satın alma gücünün düştüğü vurgulanmıştır. 1964-1970 yıllarında toptan eşya fiyatlarının %45, hayvan yemlerinin %73, yakacakların %87, sınai ham maddelerin %40; Ankara'daki geçinme endeksinin %42, İstanbul'daki geçinme endeksinin %51; İstanbul et fiyatlarının %93, İstanbul ayakkabı fiyatlarının %58 oranında yükseldiği belirtilmiştir (CHP, 1970, s. 78). Gelir artışı ve enflasyon arasındaki durumu gösteren bir diğer gösterge de geçim indirimi olmuştur. Gelir sahibinin geçimi için gerekli olan asgari gelirin vergi dışı tutulmasına geçim indirimi denilmiştir. Buna göre 1950 yılında 540 lira olan asgari geçim indirimi, 1958 yılında 810 liraya, 1963 yılında 1080 liraya ve 1968 yılında ise 1800 liraya yükselmiştir. Asgari geçim indirimleri enflasyon neticesinde değer kaybetmiştir. Asgari geçim indirimlerinin enflasyon karşısında değerini koruyabilmesi için belirtilen rakamların çok daha yüksek olması gerekmektedir. 1968 yılında 1800 lira olan asgari geçim indiriminin 6867 liraya yükselmiş olması durumunda enflasyondan etkilenmemiş olacaktır (Pamak, 1982, s. 62, 65). Bu bilgiler enflasyonun gelirleri ve asgari geçim indirimini doğrudan etkilediğini göstermektedir.

Kalkınma konusu çok boyutlu bir meseledir. İnşaat sektöründeki gelişmeler de kalkınmanın önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Bu kapsamda 1961-1965 yılları arasında 11.159 konut yapılmışken, 1965-1970 yılları arasında 46.171 konutun yapıldığı anlaşılmaktadır (AP Propaganda Başkanlığı, 1970, s. 22). 1950-1960 yıllarında 13, 1961-1965 yıllarında 21, 1965-1970 yıllarında 28 öğrenci yurdunun açıldığı tespit edilmiştir (AP Propaganda Başkanlığı, 1970, s. 18). Başbakan Süleyman Demirel de iktidarları döneminde 80 milyar liralık bir yatırımı gerçekleştirdiklerini ve kalkınma hızının da planda belirtildiği gibi %7'nin üstüne çıktığını belirtmiştir (BCA, C4, 030.01/47.282.1, 8). Bu dönemde milli gelirin sektörel dağılımına bakıldığında 1960-1970 yılları arasında tarım ve sanayide oransal değişikliklerin gerçekleştiği görülecektir. Tarımın %35'lik oranı 1970'lerde %29,5'e düşerken, sanayinin %17,5'lik oranı % 20,9'a yükselmiştir (Dursun, 2003, s. 25). 1965-70 yıllarında enflasyonun %5 civarında, kalkınma hızının %7'nin üzerinde gerçekleşmiş olması (Bilgiç, 2007, s. 184), İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hedefleri açısından olumlu bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Ancak, ihracat zorlukları ve ithalat yetersizliği 1970 dönemecinde çeşitli sorunları da beraberinde getirmiştir. Önemli iş kollarındaki yatırımların durmaya başlaması, stokların büyümesi nedeniyle üretimin ağırlaşması, ithalatın geri kalması nedeniyle ikmal zorluklarının çekilmesi 1970 bunalımının işaretleri olmuştur (Gevgilili, 1973, s. 142).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde büyüme hızı %6,7 olarak gerçekleşmişken, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın ilk dört yılında (1968-1971) büyüme hızı ortalama %6,9 olarak gerçekleşmiştir (DPT, 1972, s. 4). Nihayet 1972 yılını da dâhil ettiğimizde, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde ortalama %7,1 oranında bir büyüme gerçekleşmiştir (Dursun, 2003, s.

24-25). Sektörler açısından 1968-1971 yılları arasında hedefler ile gerçekleşme oranlarına da göz atmak yararlı olacaktır. Tarım sektöründe %4,1 hedefi belirlenmişken %3,1 oranı; sanayi sektöründe %12 hedefi belirlenmişken %7,6 oranı; hizmetler sektöründe %6,3 hedefi belirlenmişken %7,7 oranı; inşaat sektöründe %7,2 hedefi belirlenmişken %6,6 oranı; ulaştırma sektöründe %7,2 hedefi belirlenmişken %7,8 oranı; konut sektöründe %5,9 hedefi belirlenmişken %8,2 oranı; diğer sektörlerde %6 hedefi belirlenmişken %7,9 oranı gerçekleşmiştir. Kişi başına gelir de 1962'de 3404 TL (243 dolar) iken, yılda ortalama %4,1 oranında artarak 1971'de 4901 TL'ye (350 dolar) ulaşmıştır (DPT, 1972, s. 6). Bütün bu veriler, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na dair hedeflerden bir kısmının gerçekleştiğini, sektörler açısından belirlenen hedeflerin ise bütünüyle gerçekleştirilemediğini göstermektedir.

Sonuç

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), kalkınmaya ait planlamada ikinci uygulama dönemini ifade etmektedir. Planlama konusu, 1950'li yıllarda siyasi partilerin görüş bildirdikleri bir konu olmuştur. Özellikle 1961 Anayasası'nın kabul edilmesinden sonra kalkınmada planlama çalışmalarına ağırlık verilmiş, yeni kurulmuş ve bünyesinde yabancı uzmanlara da yer verilmiş olan Devlet Planlama Teşkilatının öncülüğünde Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Plan'ın hazırlanma sürecinde iktidarda koalisyon hükûmetleri bulunmaktadır. Koalisyon hükûmetlerinden sonra tek başına iktidara gelen AP Hükûmeti planın uygulanmasında görev ve sorumluluk üstlenmiştir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ise AP Hükûmeti tarafından hazırlanmış ve 1971 yılına kadar geçen süreçte planlamaya ait uygulamalara öncülük etmiştir.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanmasına devlet kurumları ve görevlileri öncülük etmiş olsa da özel sektör temsilcileri, sivil toplum örgütü temsilcileri ve farklı alanlardaki birçok uzman oluşturulan komisyonlar aracılığı ile katkı sağlamıştır. Bu durum Plan'ın hazırlanmasında katılımcı bir anlayışın egemen olduğunu göstermektedir. *AP'nin* tek başına iktidarda olması Plan'ın uygulanmasında ve hedeflerin gerçekleştirilmesinde ortaya çıkabilecek sorunların kısa sürede çözümlenmesi konusunda bir imkân sağlamıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na ait hedefler ve bu hedeflerin gerçekleşme durumu İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanmasında ve hedeflerin belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu temel veriler üzerinden ülke ekonomisinin 1968-1972 yıllarına ait bütün unsurları yeni hedeflere kaynak oluşturmuştur. Sektörlerin dağılımları da kalkınma amacına uygun olarak yeniden tespit edilmiştir.

Kalkınma hızı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda olduğu gibi İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da %7 olarak belirlenmiştir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sektörler için belirlenmiş olan hedefler, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndan biraz farklı olsa da ülkenin sanayileşmesi konusunda aynı amacın olduğu söylenebilir. Kalkınma hedefleri kapsamında gayrisafi milli hâsıla içinde tarımın payının azaltılması buna mukabil sanayinin payının artırılması amaçlanmıştır. Yatırımlar açısından da Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hedefinden farklı olarak kamu yatırımlarına ait payın azaltılması ve özel sektöre ait yatırım payının artırılması hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Döneminde özel sektör yatırımları teşvik edilmiştir. Yatırımlarla birlikte istihdam olanaklarının artırılması ve işsizliğin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Tarım sektöründe çalışan işçilerden bir kısmının oransal olarak sanayi sektörüne aktarılması da Plan'ın amaçları arasında yer almıştır. Yatırımlar ve sanayileşme ile birlikte nüfusun şehirlerde yoğunlaşmaya başlaması da Plan'ın üzerinde durduğu diğer bir konu olmuştur.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile planın kalkınma açısından gerekliliği toplumun bütün kesimleri tarafından kabul edilmiştir. Meclislerde yapılmış olan görüşmelerde de farklı partilere mensup olan milletvekilleri ve senatörler planın gerekli ve zorunlu olduğu konusunda fikir birliği içerisinde olmuşlardır. Tartışmalar ise ağırlıklı olarak plan hedeflerinin gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceği, artan nüfusun plan hedeflerine etkisi ve enflasyon çerçevesinde yaşam

koşulları konularına yoğunlaşmıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi için öngörülmüş olan %7'lik ortalama kalkınma hızına ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Sanayi, tarım ve inşaat sektörü için belirlenmiş olan hedeflere ulaşılamamış olmakla birlikte; hizmet, ulaştırma ve diğer sektörlerde belirlenmiş olan hedeflere ulaşılmıştır. Kalkınma davasının en önemli hedef olarak belirlendiği düşünüldüğünde, planlamaların oldukça önemli bir karar olduğu anlaşılacaktır. Nihayet İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, daha sonra hazırlanacak olan beş yıllık kalkınma planlarına dayanak oluşturmuş, kalkınma planlarında sürekliliği güçlendirmiştir.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Dosya. A5. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 10.61.17, 2-4, 7-8.

Dosya. A6. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 16.87.5, 3.

Dosya. A6. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 16.87.10, 12-13, 19-20, 27, 30, 35.

Dosya. A6. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 16.87.15, 4.

Dosya. A6. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 16.89.4, 13, 26-27, 29-33.

Dosya. A6. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 16.90.10, 4-5, 1.

Dosya. A6. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 16.91.12, 1-2.

Dosya. C4. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 47.280.3, 1.

Dosya. C4. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 47.280.4, 11, 13, 15.

Dosya. C4. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 47.282.1, 8-9.

Dosya. C4. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 47.283.8, 1-3, 13-14, 17-19, 20-24.

Dosya. E. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 55.331.1, 26.

Dosya. F18. Fon Kodu. 030.01 Yer No. 106.663.3, 1, 3-4.

Resmi Yayınlar

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD). (16 Haziran 1967). Birinci Dönem, Yetmişinci Birleşim, Cilt: 41.

CSTD. (18 Haziran 1967). Birinci Dönem, Yetmiş ikinci Birleşim, Cilt: 41.

CSTD. (21 Haziran 1967). Birinci Dönem, Yetmiş beşinci Birleşim, Cilt: 41.

CSTD. (22 Haziran 1967). Birinci Dönem, Yetmiş altıncı Birleşim, Cilt: 41.

Devlet Planlama Teşkilatı. (1967). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayını.

Devlet Planlama Teşkilatı. (1972). *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977*. DPT Yayını No: 1272.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD). (26 Haziran 1967). İkinci Dönem, 125. Birleşim, Cilt:19.

MMTD. (27 Haziran 1967). 126. Birleşim, İkinci Dönem, Cilt: 19.

MMTD. (3 Temmuz 1967). Dönem: 2, 132. Birleşim, Cilt: 20.

MMTD. (18 Temmuz 1967). İkinci Dönem, 142. Birleşim, Cilt: 21.

Resmi Gazete. (31 Mayıs 1961). Sayı: 10816.

Resmi Gazete. (16 Eylül 1968). Sayı: 13002.

Yıllık Ekonomik Rapor 1969. (1970). Ziraat Bankası Matbaası Yayını.

Gazeteler

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

New York Times

Tetkik Eserler, Hatıralar ve Makaleler

Adalet Partisi. (1967). *Adalet Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel'in iki konuşması ve bir tebliğ*. Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları.

Adalet Partisi. (1970). *Başbakan Süleyman Demirel'in 16. basın toplantısı (24 Ocak 1970)*. Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları.

Adalet Partisi. (1970). *Adalet Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel'in AP Beşinci Büyük Kongresini açış konuşması (21 Ekim 1970).* Ayyıldız Matbaası.

Adalet Partisi Propaganda Başkanlığı. (1970). *Yeni bir Türkiye.* Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları.

Cumhuriyet Halk Partisi. (1970). *CHP XX. Kurultayı parti meclisi raporu (3 Temmuz 1970).* Ulusal Basımevi.

Ahmad, F. (2010). *Demokrasi sürecinde Türkiye (1945-1980).* Hil Yayınları.

Arcayürek, C. (1992). *Demirel dönemi 12 Mart darbesi (1965- 1971).* Bilgi Yayınları.

Aybar, M. A. (1966). *Türkiye'yi Adalet Partisi kalkındıramaz.* TİP Yayınları.

Belli, M. (1970). *Milli demokratik devrim.* Aydınlık Yayınları.

Bilgiç, S. (2007). *Hatıralarım.* Akasya Kitap Yayınları.

Boratav, K. (2011). İktisat tarihi (1908-1980). *Türkiye Tarihi 4-Çağdaş Türkiye 1908-1980*. Cem Yayınları, 297-380.

Çavdar, T. (1969). *Türkiye 1968*. İzlem Yayınları.

Demirel, S. (1965). *Yazdıkları ve söyledikleri*. Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları.

Demirel, S. (1967). *1967 bütçesi münasebetiyle Millet Meclisinde yaptığı konuşma.* Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları.

Demirel, S. (1969). *Seçim konuşmaları.* Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları.

Demirel, S. (1969). *Başbakan ve Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel'in 12 Ekim 1969 seçimleri için yaptığı radyo konuşmaları.* Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları.

Demirel, S. (1973). *1971 buhranı ve aydınlığa doğru*. Doğuş Matbaası.

Demirel, S. (1977). *Büyük Türkiye*. Dergah Yayınları.

Demirel, T. (2004). *Adalet Partisi (ideoloji ve politika).* İletişim Yayınları.

Dursun, D. (2003). *12 Mart darbesi (hatıralar, gözlemler, düşünceler)*. Şehir Yayınları.

Ecevit, B. (2009). *Bu düzen değişmelidir*. Türkiye İş Bankası Yayınları.

Ekinci, T. Z. (1967). *Doğu dramı.* TİP Yayınları.

Gevgilili, A. (1973). *Türkiye'de 1971 rejimi.* Milliyet Yayınları.

Gevgilili, A. (1987). *Yükseliş ve düşüş*. Bağlam Yayınları.

Hatipoğlu, Z. (11 Mayıs 1971). Milli gelir artışımızın düşündürdükleri. *Cumhuriyet*, 2-2.

İpekçi, A. (1969). *Liderler diyor ki*. Ant Yayınları.

Karacan, N. (27 Nisan 1971). Çok mu hızlı kalkınıyoruz?. *Cumhuriyet*, 2-2.

Kayla, Z. (17 Haziran 1970). Dış ticaret politikamız. *Cumhuriyet*, 2-2.

Kayla, Z. (10 Aralık 1970). Yatırımlardaki düzensizlik. *Cumhuriyet*, 2-2.

Keyder, Ç. (2003). İktisadi gelişme ve bunalım: 1950-1980. *Geçiş Sürecinde Türkiye.* Belge Uluslararası Yayıncılık, 310-325.

Küçükömer, İ. (1966). *Bağımsızlık sorunu.* TİP Yayınları.

Öztürk, K. (1968). Türkiye Cumhuriyeti hükûmetleri ve programları. Baha Matbaası Yayını.

Pamak, M. (1982). *Türk ekonomi ve maliyesi üzerine makaleler*. Emel Matbaacılık Yayını.

Pamuk, Ş. (2017). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları.

Salep, M. (2017). Türk iktisat tarihi açısından Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967). *Turkish Studies*, Volume 12/12, 209-230. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11778

Selçuk, İ. (26 Mayıs 1969). Efendiler nerede.. Türkiye nerelerde?. *Cumhuriyet*, 2-2.

Yenal, U. (18 Haziran 1968). Milli gelir son 7 yılda yüzde 49'luk bir artış göstermiştir**.** *Tercüman,* 2-2.

Yurtsever, H. (1992). *Süreklilik ve kopuş içinde Marksizm ve Türkiye solu.* Etki Yayınları.